

Наталія Цимбалюк*доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка***Natalia Tsymbalyuk***Doctor of Sociology, Full Professor, Professor of Department of Social Structures and Social Relations, Taras
Shevchenko National University of Kyiv*

ДОЗВІЛЛЯ МІЖ РІВНІСТЮ ТА НЕРІВНІСТЮ: ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

У статті розглядається проблема розвитку теоретичної бази досліджень в соціології дозвілля та її зв'язок з методологічними пошуками соціологічної науки в цілому. На основі ретроспективного аналізу локальних досліджень 60-80 рр. XX ст. доводиться відсутність ґрунтовної наукової методології, що ускладнює порівняння результатів досліджень та ставить під сумнів отриманих даних. Визначається, що в цей період базовою теоретичною основою досліджень була концепція розвиваючого потенціалу дозвілля. На прикладі аналізу різних сфер та напрямів культурно-дозвілдової діяльності доводився позитивний вплив дозвілля на людину, що полягав у розвитку її творчих здібностей, набутті та реалізації культурного капіталу. Дозвілля розглядалося як місце та практика свободи та рівності, а культурно-дозвіллове середовище – як простір формування демократичних відносин. Провідним теоретичним підходом більшості досліджень у сфері дозвілля був інституціональний підхід, також поряд з ним застосовували функціональні та конфліктологічні теорії. У пошуках пояснень нових тенденцій розвитку дозвілля у 1980 – початку 2000 рр. вітчизняні науковці розширюють методологічну базу досліджень сфери дозвілля, звертаються до теорій культурного відтворення соціуму (реконструкція соціальної позиції за культурними характеристиками) та соціокультурної методології класового аналізу, що суттєво підвищує пізнавальний та практичний потенціал досліджень у сфері дозвілля.

Ключові слова: теоретичні засади, методологічні підходи, дозвілля, культурно-дозвіллове середовище.

В статье рассматривается проблема развития теоретической базы исследований в социологии досуга и ее связь с основными методологическими поисками социологической науки. На основе ретроспективного анализа локальных исследований 60-80 гг. XX ст. говорится об отсутствии у большинства из них научной методологии, что затрудняло сравнение результатов и ставит под сомнение легитимность полученных данных. Концепция развивающего потенциала досуга рассматривается как базовая теоретическая основа исследований этого периода. На примере анализа различных сфер и направлений культурно-досуговой деятельности ученые доказывали положительное влияние досуга на человека, как среды развития его творческих способностей, формирования и реализации культурного капитала. Досуг рассматривался как показатель свободы и равенства, а культурно-досуговая среда, как пространство формирования демократических отношений в обществе. Ведущим теоретическим подходом большинства исследований в сфере досуга этого периода был институциональный подход, применяли также функциональные и конфликтологические теории. В поисках объяснений новых тенденций развития досуга в 80-2000 гг. украинские ученые расширяют методологическую базу исследований сферы досуга, обращаются к теориям культурного воспроизводства социума (реконструкция социальной позиции по культурным характеристикам) и социокультурной методологии классового анализа, что существенно повышает познавательный и практический потенциал исследований в сфере досуга, делает их инструментом формирования культурной политики.

Ключевые слова: теоретические основы, методологические подходы, досуг, культурно-досуговая реальность.

The article deals with the problem of the development of the theoretical base of research in the sociology of leisure and its connection with the main methodological searches of sociological science. Based on a retrospective analysis of local studies in the 60-80s. XX century, it is said that most of them lack scientific methodology, which made it difficult to compare the results and calls into question the legitimacy of the data obtained. The concept of developing leisure potential is considered as the basic theoretical basis of research of this period. Using the example of analysis of various spheres and directions of cultural and recreational activities, scientists have proved the positive influence of leisure time on man as a medium for the development of his creative abilities, the formation and realization of cultural capital. Leisure was considered an indicator of freedom and equality, the cultural and leisure environment was a space for the formation of democratic relations in society. The leading theoretical approach of most research in the sphere of leisure of this period was the institutional approach, and functional and conflictological theories were also used. In search of explanations for new trends in the development of leisure in the 80-2000 years. Ukrainian scientists expand the methodological base of research in the sphere of leisure, turn to the theories of cultural reproduction of society (the reconstruction of the social position on cultural characteristics) and the sociocultural methodology of class analysis, which significantly enhances the cognitive and practical potential of research in the field of leisure, makes them a tool for the formation of cultural policies.

Keywords: theoretical bases, methodological approaches, leisure, cultural-leisure reality.

Дозвілля стало проявом глобальних соціально-економічних та соціокультурних процесів XIX-XX ст. Зміна співвідношення праці і дозвілля, зростання цінності дозвілля, підвищення його соціальної ролі характеризує соціальну реальність глобального світу. Означені фактори пояснюють підвищення інтересу науковців до аналізу дозвілля, його впливу на процеси структурних змін сучасного, в тому числі українського, суспільства. Зростання кількості локальних, регіонально орієнтованих досліджень, що проводяться працівниками культури без обґрунтування їхніх методологічних засад, ускладнило процес порівняння отриманих наукових результатів, утруднює визначення тенденцій розвитку дозвілля, його впливу на процеси розширення, реструктуризації суспільства. Постає **проблема**, пов'язана з необхідністю визначення та розробки теоретичної бази досліджень дозвілля, побудованої на основі досягнень світової соціологічної науки та узагальненні набутих вітчизняних науковців.

Мета статті полягає у визначенні основних теоретичних підходів, які застосовувалися в соціології дозвілля у 1960-2000 рр., та виявленні досягнутих за їхньою допомогою наукових висновків щодо соціальної ролі дозвілля.

У вітчизняній науці 60-80 рр. провідною вважалася концепція розвиваючого потенціалу дозвілля (Ю.М. Ключко, В.Д. Ковтун, В.М. Піча, О.І. Погорілий, М.М. Поплавський,) [1, 56-114]. Дозвілля розглядалося як практика соціальної рівності, реалізації свободи осо-

бистості, вільних від втручань та обмежень соціуму. Науковці наголошували на позитивних характеристиках дозвілля, його значному духовному потенціалі (Л.А. Аза, В.М. Піча, О.І. Погорілий) [2]. Вважалося, що дозвілля здійснює позитивний вплив на людину, сприяючи розвитку її творчих здібностей, набутті та реалізації культурного капіталу. Культурно-дозвіллеве середовище розглядалося як простір формування та відпрацювання нових, демократичних соціальних відносин.

Дозвілля проголошувалося площиною безумовної рівності, де статус людини визначався не місцем в соціальній ієрархії, а творчими досягненнями та рівнем набутої культурно-дозвілдової кваліфікації. Провідними принципами формування культурно-дозвіллевого середовища проголошувалися гуманізація соціальних відносин; демократизація та децентралізація діяльності дозвіллевих організацій; диференціація дозвілля; модернізація культурно-дозвіллевих технологій.

У вивченні явищ вільного часу та дозвілля при цьому використовували макросоціологічний та мікросоціологічний підходи. Перший був спрямований на вивчення дозвілля як соціальної системи, що визначає культурно-дозвіллеву поведінку різних соціальних спільнот та формування культурної політики. Другий, мікросоціологічний, рівень передбачав вивчення культурно-дозвілдової взаємодії індивідів в процесі культурних відносин різного змісту та характеру, і був спрямований на визначення ролі соціально-культурної взаємодії як основи

цілісності соціального життя (А.В. Сасихов, О.А. Гриценко, Н.Д. Подкуйко) [3, 4].

Базуючись на функціоналістських теоріях (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс), представники макросоціологічного підходу вивчали функції соціального контролю, латентні функції та дисфункції дозвілля.

З використанням конфліктологічних теорій (К. Маркс, М. Вебер, Р. Дарендорф) проводилися порівняльні дослідження, в яких, на відміну від орієнтації на рівність, свободу, загальнодоступність доводилася класово структурована природа дозвілля у зарубіжних країнах, викривалися антагонізми західного дозвілля, а диференціація культурно-дозвіллевого середовища розглядалася як прояв соціальної нерівності (О.В. Кожедуб, І.В. Кузнецова, А.С. Лобанова, Н.О. Петричко, І.В. Петрова, І. А. Хіжняк) [5, 510-514; 6, 47-52; 7, 102-117].

Але все ж теоретичні засади більшості досліджень дозвілля базувалися на інституціональному підході, в рамках якого вважалося, що роль суспільства полягала у створенні сприятливого культурно-дозвіллевого середовища (інституту дозвілля) з численними організаціями, в яких реалізувалися його функції. Соціальний контроль здійснювався за рахунок стимулювання, підтримки або гальмування певних культурно-дозвіллевих відносин. Водночас культурний капітал особистості, набутий в процесі дозвіллевої діяльності, визнавався цінністю, позитивним фактором, що враховувався при розподілі соціальних благ, інколи відігравав роль ліфта, що сприяв підвищенню місця особи в соціальній ієрархії суспільства.

Також в рамках інституціонального підходу дозвілля вивчалася як певна система соціальних відносин, сукупність соціальних норм і культурних зразків, форми культурної поведінки, узвичаєна мережа установ, що відповідають соціальній структурі суспільства (А.В. Захаров, В.В. Кірсанов, Т.О. Нельга) [8, 125-221; 9].

Досліджувалися впливи суспільних трансформацій на зміни в структурі інституту дозвілля, його реструктуризацію. Було виявлено, такі тенденції розвитку культурного середовища, як скорочення традиційної мережі закладів і установ культури; поява інноваційних культурно-мистецьких організацій; зміна ставлення соціальних спільнот до дозвілля; зрушення в ціннісно-орієнтаційній системі населення у виборі форм та видів дозвіллевої діяльності. Трансформація інституту дозвілля розглядалася як індикатор позитивних соціальних змін, відображення впливу дозвілля на розвиток соціально-культурних про-

цесів (В.П. Троєльнікова, Н.М. Цимбалюк, І.В. Петрова, О.В. Кожедуб, Л.М. Кириленко, О.О. Різник, О.М. Семашко, Р.В. Шульга).

Поряд з загальною характеристикою інституту дозвілля як соціальної системи вивчалися його основні структурні елементи, де виділялися клубне дозвілля, бібліотечне дозвілля (читання) та музейне дозвілля.

Особливої ваги набувало дослідження процесу радикальних перетворень клубної системи як типового елементу структури державно орієнтованого дозвілля, мережі закладів, найбільш поширених у сільськогосподарських регіонах (Л.О. Алієва, Н.Б. Бабенко, І.В. Кузнецова, А. Ф. Мироненко, Н.Д. Подкуйко, О.В. Раніш, О. В. Сасихов, А.А. Шахейд) [11,12, 86-93].

Бібліотечне дозвілля розглядалося в контексті просвітницької функції дозвілля, його ролі у формуванні в Україні інформаційного суспільства. Вивчалися ефективність територіального та виробничого принципів розвитку мережі сільських бібліотек (О.В. Башун, Н.Н. Мухамед'яров, Г.М. Гич). На основі соціологічних досліджень розроблялися соціальні нормативи бібліотечного обслуговування та їхні основні показники (кількість населення, радіус обслуговування, обсяг бібліотечного фонду, джерела комплектування та інші) (Г.М. Гич, Т.В. Новальська, І.В. Тимошенко). На основі наукових рекомендацій відбулися в тому числі реформи бібліотечної справи: укрупнення бібліотек, модернізація мережі загальнодержавних, територіальних та громадських бібліотек, централізація бібліотечних систем в межах сільських економічних районів. В кожній обласній бібліотеці була запроваджена посада соціолога, а центральна республканська Парламентська бібліотека (м. Київ) видавала щомісячну збірку соціологічних досліджень з проблем книги та читання.

Також проводилися дослідження музейної діяльності сучасного українського суспільства, визначалася її роль у трансформаційних процесах як соціальної технології відновлення, збереження та реалізації культурно-історичної пам'яті суспільства на державному, регіональному та локальному рівнях (Т.В. Величко, О.І. Кушпетюк). На основі емпіричних досліджень було виявлено вплив музеїв на зміни в духовній культурі суспільства, стимулюванні інтересу населення до осмислення історії, підтримці громадських рухів за збереження та дослідження пам'яток історії і культури. За результатами досліджень та рекомендаціями соціологів було здійснено радикальний перегляд музейної діяльності з позицій загальнолюдських цінностей, визначено основні тенденції і напрями реформуван-

ня музейної галузі, пріоритети національної музейної політики. Соціологічний супровід музейних реформ дозволив визначити, наскільки стан та рівень розвитку українських музеїв відповідає історичним традиціям, існуючим матеріальним і демографічним ресурсам; визначити їхнє місце та роль у світовому культурному процесі, відповідність державним потребам розвитку міжнародних і зарубіжних культурно-дозвіллевих відносин.

Вивчаючи дозвілля як соціальне явище у 1980-2000 рр., науковці зосереджують увагу на нових тенденціях. В колі наукових інтересів опиняються форми та види занять, що негативно впливають на розвиток особистості, інспірують її деградацію, пов'язані з проявами жорстокості та насильства, супроводжуються вживанням алкоголю, психотропних речовин, ігровим азартом, екстремальними спортивними розвагами (П.М. Артёмов, О.М. Балакірева, А.А. Марковська, Н.О. Петричко) [13, 14].

Захоплення частини населення (особливо молоді та безробітних) такими формами розваг стає руйнівною силою, що знищує її культурний капітал, знижує соціальний статус та стає гальмом у соціальному просуванні.

Водночас зубожіння державних структур дозвілля та стрімке розшарування суспільства на «бідних» та «багатих» обмежило можливості культурного середовища перших та збільшило можливості заможних верств населення, розкриваючи перед ними необмежені обрії дозвіллевих занять (подорожі, полювання, елітний спорт тощо). Таким чином, дозвілля набувало статусних характеристик, а його практики перетворюються на індикатори соціальних нерівностей (культурний дефіцит, культурна гегемонія, стилі життя).

В пошуках методологічної бази досліджень сфери дозвілля вітчизняні науковці звертаються до теорії культурного відтворення нерівностей (реконструкція соціальної позиції за культурними характеристиками) французьких науковців П. Бурдьє, Ж. Пассерон та соціокультурної методології класового аналізу М. Севедж.

Формування цієї теорії було пов'язано з низкою досліджень вільного часу та дозвілля, що відбувалися в США та Німеччині, але набули систематичного, моніторингового характеру саме у Франції. В цей час були побудовані перші культурно орієнтовані моделі соціальних нерівностей (вікові – спільноти молоді та людей похилого віку; за характеристиками дозвіллевої творчої активності; за проявами тілесності, спортивно орієнтовані тощо).

Згідно з цією теорією, стан соціальних нерівностей визначається (поряд з іншими ком-

понентами) наявним культурним капіталом спільнот, при цьому, якість та склад культурного капіталу впливають на динаміку соціальних нерівностей.

Нового значення набувають традиційні у вітчизняних культурологічних та соціологічних проектах дослідження соціокультурного середовища, У теорії Бурдьє цей феномен визначається поняттям «поле», що характеризує сукупність соціальних відносин між соціальними суб'єктами. У розвідках американських, німецьких та британських науковців соціокультурне середовище визначається терміном «*milieu*», що визначається як фактор впливу на соціальні нерівності.

Для вітчизняних досліджень дозвілля традиційним є виявлення впливу соціально-культурного середовища на розвиток особистості, вивчення відмінностей та характеристик культурних середовищ соціально нерівних спільнот (І.Д. Безгін, О.П. Бойко, О.М. Семашко, Є.І. Суїменко, Н.М. Цимбалюк). Нові можливості у вивченні дозвілля створює реалізація концепту, пов'язаного з перевіркою, ідеї щодо латентних можливостей соціально-культурного середовища, його ролі як механізму відтворення, розбудови або знищення культурного капіталу, а отже – відтворення або ж локалізації соціальних нерівностей (Л.А. Бевзенко, Л.А. Карпець, О. Д. Куценко, Л.О. Малес, Ю.Г. Сорока) [15, 16, 17, 18].

Вивчення теоретичних засад, що використовувалися науковцями у дослідженнях сфери дозвілля у вітчизняній науці 1960-1980 рр. дозволяє зробити висновки про що в цей період використовувалися переважно функціональні та конфліктологічні теорії. Провідним у вивченні та поясненні дозвілля як соціального феномену був інституціональний підхід. Зазначені теорії були спрямовані на теоретичне обґрунтування та емпіричне підтвердження концепції розвиваючого потенціалу дозвілля. На їх теоретичній основі дозвілля розглядалося як площина свободи, вільної творчої діяльності особистості та соціальних спільнот, а культурно-дозвіллеве середовище позиціонувалося як простір формування та відпрацювання нових, демократичних соціальних відносин.

Звернення вітчизняних науковців у 1980-2000 рр. до теорії культурного відтворення нерівностей, ідеї реконструкції соціальної позиції особистості за культурними характеристиками розкрила нові пізнавальні можливості соціології дозвілля, поглибила уявлення про соціально-культурне середовище та його роль у соціально-структурних трансформаціях сучасного українського суспільства.

Література

1. Культурно-дозвіллева сфера України: динаміка змін та перетворень. Монографія / Ключко Ю. М., Ковтун В. Д., Троєльнікова Л. О., Цимбалюк Н. М.; під наук. ред. Цимбалюк Н. М. – К., 2003, с. 56-114.
2. Соціологія культури: Навч. посібник // О.М. Семашко, В.М. Піча, О.І. Погорілий та ін.; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ-2000», 2002, с. 1-64.
3. Гриценко О. А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі / О. А. Гриценко / – Київ, УЦКД, – 228 с. 55
4. Подкуйко Н. Д. Нові підходи до будівництва і організації роботи комплексів дозвілля / Н. Д. Подкуйко / – Київ, Посвіт, 1993. – 11 с.
5. Дарендорф Р. О происхождении неравенства между людьми // Дарендорф Р. Тропы из утопии. Москва, 2002, с. 510-514.
6. Кожедуб О. В. Теоретичні засади дослідження вільного часу (за концепцією Карла Маркса) – Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки, 2005, №3. с. 47-52.
7. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Київський національний ун-т культури і мистецтв; Український центр культурних досліджень. – К.: Кондор, 2005, с. 102-117.
8. Кірсанов В.В. Теоретико-методологічні та методичні засади педагогічної діагностики організації дозвілля. – К.: Альтерпрес, 2006, с.125-221.
9. Нельга Т.О. Культура вільного часу: спроба визначення та умови розвитку в сучасному українському суспільстві – Український соціум, 2007, № 5-6.
10. Бойко О. П. Культура дозвілля: трансформації та перспективи розвитку у добу глобалізації: автореф. дис. д-ра філософ. наук : 09.00.04 / О. П. Бойко / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2011. – 31 с.
11. Кузнецова І. В. Аксіологічні та праксеологічні засади становлення особистості як суб'єкта культурно-освітньої діяльності: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.10 / І. В. Кузнецова / АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2008. – 20 с.
12. Шахейд А. А. Некоторые аспекты проблемы формирования ценностей народной художественной культуры у современной студенческой молодежи [Электронный ресурс] / А. А. Шахейд // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Філологічні науки. – 2015. – Вип. 5. – С. 86-93.
13. Артьомов П. М. Субкультура футбольних хуліганів: фактори формування та особливості прояву на пострадянському просторі: автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.04 / П. М. Артьомов / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2009. – 20 с.
14. Петричко Н. О. Незаконні азартні ігри: кримінально-правове та кримінологічне дослідження: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. О. Петричко / Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 20 с.
15. Куценко О. Д. Общество неравных: Классовый анализ неравенств в современном обществе: опыты западной социологии. – Харьков: Изд-во Харьковского национального университета. – 2000. Розділи 1.1, 1.3.
16. Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006, с. 14-42.
17. Малес Л. В. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології / Л. В. Малес / – К.: К.І.С., 2011. – 325 с.
18. Сорока Ю. Г. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: монографія / Ю. Г. Сорока / – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 332 с.